

Maciej Nawacki

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wyzysk w upadłości konsumenckiej

Upadłość osób nieprowadzących działalności gospodarczej, tzw. upadłość konsumencka, stanowi niewątpliwie próbę odpowiedzi na zjawisko wyzysku, stanowiącego patologię gospodarczą. Regulacja tej szczególnej procedury upadłościowej, przewidziana przepisami art. 491^[1] – art. 491^[23] Prawa upadłościowego¹, wprowadzona została ustawą z 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawą o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawą o kosztach sądowych w sprawach cywilnych². O ile wcześniejsza regulacja uzależniała ogłoszenie upadłości od spełnienia ostrego kryterium, wprowadzonego art. 491^[3] ust. 1 ówczesnego Prawa upadłościowego i naprawczego, którym to kryterium była niewypłacalność powodowana wyłącznie okolicznościami wyjątkowymi i niezależnymi od dłużnika, w praktyce powodowana jedynie siłą wyższą, to aktualne unormowanie rozszerzyło dopuszczalność przeprowadzenia postępowania upadłościowego także na sytuacje, w których niewypłacalność powodowana jest wyzyskiem, stanowiącym okoliczność częściowo zależną od współdziałania dłużnika z wyzyskującym wierzycielem. Zjawisko wyzysku stanowi aktualne wyzwanie prawa cywilnego, z którym uczestnicy postępowania upadłościowego, syndyk, sędzia komisarz i sąd muszą się zmierzyć. Na marginesie należy dodać, iż wyzysk stanowi również nierozwiązany problem prawa karnego materialnego, w sytuacji której powszechnemu występowaniu zachowań składających się na tę patologię gospodarczą towarzyszy brak reakcji prawnokarnej, zanik spraw o przestępstwo wyzysku.

Wyzysk to negatywnie oceniany społecznie stosunek między formalnie równorzędnymi stronami, polegający na nieekwiwalentności wzajemnych i mogących być przedmiotem prawnie skutecznej umowy świadczeń stron,

¹ Ustawa z 28 lutego 2003 r. Prawo upadłościowe (tj. Dz. U. z 7 grudnia 2016 r. poz. 2171 ze zm.)

² Ustawa z 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz. U. z 30 września 2014 r., poz. 1306.

z których jedna ze stron (wyzyskiwany) podlega przymusowi zawierającemu się: w stanie nadzwyczajnym, w sytuacji wykluczenia (ekskluzji), bądź w zewnętrznej obiektywnej i indywidualnej sytuacji przymusowej; przymusowi prowadzącemu do nawiązania tego stosunku. W tym rozumieniu wyzysk wykracza poza granice instytucji wyzysku cywilnego, określonego treścią przepisu art. 388 Kodeksu cywilnego, obejmuje również umowy, które z racji naruszenia zasady ekwiwalentności są dotknięte nieważnością, czy też umowy, w których zastrzeżono odsetki w wysokości przekraczającej odsetki maksymalne.

Wyzysk występuje na przedpolu niewypłacalności, obok zdarzeń o charakterze losowym, takich jak choroba, rozwiązanie stosunku pracy, stanowi przyczynę utraty zdolności dłużnika do wykonywania swoich wymagalnych zobowiązań pieniężnych, prowadzi do powstania opóźnień w wykonaniu zobowiązań pieniężnych przekraczających trzy miesiące. Typową spotykaną formą wyzysku jest lichwa pieniężna, polegająca na zastrzeganiu, pobieraniu wygórowanych korzyści majątkowych w relacji do udzielanej pożyczki, kredytu konsumenckiego. Lichwa nie pozostaje marginalnym zjawiskiem – przeciwnie jest powszechną formą patologii gospodarczej, czego dowodem jest nie tyle zawieranie licznych umów o kredyt konsumencki, w tym umów na warunkach wyzysku przez instytucje bankowości równoległej³ (876 tys. umów w 2009 r., 929 tys. w 2010 r., 1 021 tys. w 2011 r.)⁴, co wytworzenie się tzw. normy wyzysku. Termin norma wyzysku wprowadził Sąd Najwyższy w orzeczeniu z 29 października 1949 r. wydanym w sprawie o sygn. Wa C. 105/49, dotyczącej wyzysku cywilnego w umowie sprzedaży nieruchomości w warunkach wojennych. Stwierdził on, iż w sytuacji, w której znajdująca się w notorycznie przymusowej sytuacji grupa ludzi zmuszona jest zawierać rażące niekorzystne umowy, przy powtarzających się analogicznych transakcjach wytwarza się przeciętna cena nieruchomości będących przedmiotem sprzedaży. „Idąc [...] po tej linii rozumowania, można by stwierdzić, że jeśli dany rodzaj wyzysku uprawiany jest przez większą liczbę osób, [...] ustala się pewna przeciętna «norma» wyzysku”⁵.

Normą wyzysku będziemy zatem określać powszechnie występującą, przeciętną, nieekwiwalentną proporcję (niewspółmierność) świadczenia wyzyskiwanego do świadczenia wzajemnego. Norma wyzysku dotyczy zatem

³ Termin *równoległa bankowość* (*shadow banking*) oznacza instytucje finansowe, które zajmując się udzielaniem pożyczek, kredytów konsumenckich, pośrednictwem finansowym, nie podlegają regulacjom i kontroli organów nadzoru, jak banki. Tak: J. K. Solarz, *Równoległa bankowość detaliczna*, [w:] *Współczesna bankowość detaliczna*, (red.) A. Szelałowska, Warszawa 2010, s. 32.

⁴ M. Bieszki, A. Roter, I. Skajewska, *Rynek pożyczek niebankowych w Polsce na podstawie danych z badań ankietowych członków KPF. Lata 2007–2011*, Gdańsk, listopad 2012 r., [www.kpf.pl], data dostępu: listopad 2012 r., s. 16.

⁵ Orzeczenie SN z 29 października 1949 r. w sprawie o sygn. Wa C. 105/49, publ. *Lex Polonica* nr 407810, OSN 1950/II poz. 30.

umów typowych, zwykle konsumenckich, zawieranych przez osoby przynależące do grup pozbawionych dostępności do dóbr na tożsamyh warunkach do reszty społeczeństwa, z różnych przyczyn dyskryminowane.

Wykształcenie się normy wyzysku zależne jest od:

- masowości zawieranych umów o powtarzalnych konstrukcjach i warunkach;
- przeświadczenia o legalności umów bądź przeświadczenia o nieskuteczności prawa, braku reakcji organów ochrony prawnej i sądów;
- legalnej formy działalności gospodarczej podmiotów wyzyskujących;
- przymusowego położenia wyzyskiwanych wynikającego z przynależności do grupy społecznie wykluczonej bądź stanu nadzwyczajnego.

Norma wyzysku w odniesieniu do kredytów konsumenckich sprowadza się do zastrzegania korzyści majątkowych w wysokości przekraczającej poziom korzyści majątkowych, zastrzeganych przez banki przy udzielaniu konsumentom kredytów krótkoterminowych, w tym w ramach sprzedaży ratalnej.

Przykładowe wysokości kredytów konsumenckich udzielanych dłużnikom, którzy aktualnie wnoszą o ogłoszenie upadłości jako wobec osób nieprowadzących działalności gospodarczej wynosiły w 2012 r.

Tabela 1

Zestawienie przykładowych kredytów konsumenckich oferowanych przez podmioty bankowości równoległej w 2012 r.

Kredytodawca/ nazwa usługi	Kwota kredytu konsumenckiego (zł)	Okres kredytowania	Suma zastrzeganych korzyści majątkowych (zł)	Suma zastrzeganych korzyści majątkowych w relacji do udzielanego kredytu w ujęciu rocznym
Bocian	1500	52 tygodnie	1439,04	95,9%
Eurocent	4900	55 tygodni	4900	94,8%
MiniCredit	600	5 dni	45	547,5%
NetCredit	600	1 dzień	90	5400%
okMoney.pl	600	15 dni	162	648%
SMS Kredyt	1000	1 rok	920	92%
Viasms.pl	600	15 dni	51	204%

Stopa maksymalnych odsetek ustawowych kształtowała się zaś w latach 2006 – 2011 na poziomie od 20 do 31%⁶.

Praktyka udzielania kredytów konsumenckich przez instytucje bankowości równoległej wskazuje zaś na występowanie rolowania kredytów, na

⁶ Źródło: opracowanie własne na podstawie danych publikowanych w Dziennikach Urzędowych NBP.

zaciąganie nowych zobowiązań z przeznaczeniem pozyskanych środków na spłatę wcześniejszych zobowiązań. Zachowanie takie prowadzi częstokroć do popadnięcia w spiralę zadłużenia, w efekcie do niewypłacalności. Nie dziwi w tej sytuacji fakt, iż w warunkach wzrostu gospodarczego, spadku bezrobocia, na koniec stycznia 2013 roku liczba osób nieobsługujących na bieżąco swoich zobowiązań sięgnęła poziomu 2 252 000 osób, co stanowiło 5,9% całej populacji kraju, wliczając w to dzieci⁷.

Brak reakcji na wyzysk, brak działań na przedpolu niewypłacalności skutkuje przeniesieniem problemu wyzysku do postępowania upadłościowego. Wierzyciele zgłaszają wymagalne wierzytelności, wynikające z umów zawartych na warunkach wyzysku, na równych zasadach z wierzytelnościami pochodzącymi z umów zawartych z poszanowaniem zasady ekwiwalentności. Wierzytelności pochodzące z umów zawartych na warunkach wyzysku stanowią również przedmiot obrotu, zgłaszane są niejednokrotnie przez fundusze sekurytyzacyjne, które skupują wierzytelności masowe za 12–18% ich wartości nominalnej. Podkreślić należy, iż dłużnicy w razie zawarcia umowy przelewu wierzytelności w oparciu o przepisy art. 509 i nast. Kodeksu cywilnego nie mają prawnej możliwości zwolnienia się z długu przez zapłatę zwykłej wierzytelności ceny nabycia albo nabywcy wierzytelności ceny nabycia powiększonej o opłatę wyliczoną w wysokości ujemnego interesu umownego⁸. Więcej, rzeczywista cena nabycia wierzytelności w praktyce stanowi przedmiot ochrony jako tajemnica handlowa, ochrony posuniętej do wymazywania tej ceny z treści umów załączanych do akt sądowych.

Wierzytelności pochodzące z umów zawartych na warunkach wyzysku częstokroć zgłaszane są przez kolejnych cesjonariuszy do listy wierzytelności w postępowaniu upadłościowym, przy czym zgłoszenia pozbawione są istotnych informacji pozwalających na ustalenie wyzysku. Pozornie ujęcie wierzytelności pochodzących z wyzysku na liście wierzytelności nie jest istotne z punktu widzenia założonego przez ustawodawcę celu upadłości konsumenckiej, którym zgodnie z art. 2 ust 2 Prawa upadłościowego jest takie prowadzenie postępowania, aby umożliwić umorzenie zobowiązań upadłego, niewykonanych w postępowaniu upadłościowym, a jeśli jest to możliwe – zaspokoić roszczenia wierzycieli w jak najwyższym stopniu. Zgodnie z art. 491^[21] ust. 1 Prawa upadłościowego po wykonaniu przez upadłego obowiązków określonych w planie spłaty wierzycieli sąd wydaje postanowienie o stwierdzeniu wykonania planu spłaty wierzycieli i umorzeniu zobowiązań upadłego, powstałych przed dniem ogłoszenia upadłości i niewykonanych w wyniku wykonania planu spłaty wierzycieli. Zobowiązania upadłego wyni-

⁷ Por. *Rynek pożyczek niebankowych...*, op. cit., s. 4.

⁸ Podobną konstrukcję przewidziano w art. 111a ustawy z 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami, w którym to przepisie zastrzeżono prawo pierwokupu określonych kategorii wierzytelności dla dłużnika – Skarbu Państwa.

kłe z zawarcia umów na warunkach wyzysku również podlegają umorzeniu. W konsekwencji oddłużenia upadłego nieprowadzącego działalności gospodarczej zanikają negatywne następstwa wyzysku, co prowadzi do rehabilitacji społecznej dłużnika, pozwala mu na podjęcie legalnego zatrudnienia, zaciąganie zobowiązań finansowych itp.

Tolerowanie wyzysku skutkuje jednakże pokrzywdzeniem pozostałych rzetelnych wierzycieli w sytuacji, w której masa upadłości nie pozwala na całkowite zaspokojenie zgłoszonych i uznanych wierzytelności. Nie sposób przyjmować, iż wierzytelności powstałe z naruszeniem wysokości maksymalnych odsetek określonych w art. 359 § 2^[1] Kodeksu cywilnego, wynikające z umów mających na celu obejście prawa, naruszających zasady współżycia społecznego (art. 58 Kodeksu cywilnego), szczególnie pochodzące z tzw. umów dławiających⁹, wierzytelności wynikające z umów zawartych na warunkach wyzysku cywilnego powinny korzystać z tożsamej ochrony w postępowaniu upadłościowym, co wierzytelności pochodzące z ekwiwalentnych umów najmu mieszkania, umów dostaw wody, gazu, elektryczności, czy też umów o kredyt konsumencki udzielonych na rynkowych warunkach z poszanowaniem wskazanych przepisów prawa cywilnego. Tolerowanie wyzysku będzie prowadzić do zaspokojenia w równym, niewielkim stopniu, wierzytelności wynikających z wykonania umów zawartych z poszanowaniem zasad ekwiwalentności z wierzytelnościami wynikającymi z wyzysku. W konsekwencji wierzyciele zgłaszający w postępowaniu upadłościowym wierzytelności pochodzące z wyzysku uzyskują z masy upadłości świadczenie porównywalne do ich świadczeń, a nawet przekraczające ich świadczenia, nie poniosą żadnej straty, kosztem innych wierzycieli.

Zasadę wyrażoną w art. 2 ust. 2 Prawa upadłościowego należy zatem interpretować w ten sposób, że postępowanie ma być prowadzone, by zaspokoić w jak najwyższym stopniu roszczenia wierzycieli z pominięciem wierzytelności opartych na wyzysku.

W konsekwencji poszanowania tej zasady można wyróżnić w przebiegu upadłości konsumenckiej trzy sytuacje:

- pusta lista wierzytelności,
- odmowa uznania wierzytelności na liście,
- dokonanie zmiany na liście wierzytelności z urzędu przez sędziego komisarza.

⁹ Por. K. Piasecki, *Kodeks cywilny. Komentarz. Księga pierwsza. Część ogólna*, Kraków 2003, Wolters Kluwer, s. 322, uchwała SN z dnia 17 września 1992 r. w sprawie o sygn. III CZP 83/92 publ. OSNC nr 3 z 1993 r. poz. 24. Przykładem umowy dławiącej może być przewłaszczenie całego majątku dłużnika na zabezpieczenie zaciąganej pożyczki. Por. R. Trzaskowski, *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych. Art. 353¹ K.C.*, Kraków 2005 s. 122. Por. wyrok SN z dnia 28 października 2010 r. w sprawie o sygn. II CSK 218/10, publ. LEX nr 672682, zgodnie z którym ustanowienie w umowie na rzecz wierzyciela nadmiernego lub zbytecznego zabezpieczenia wierzytelności może być przyczyną stwierdzenia nieważności tej umowy (art. 58 § 2 k.c.; art. 353¹ k.c.).

W praktyce sporadycznie spotykane są puste listy wierzytelności wynikające z zaniechania zgłoszenia wierzytelności, w tym także wierzytelności wynikających z wyzysku, wobec przewidywanego przez wierzycieli braku możliwości zaspokojenia wierzytelności w postępowaniu upadłościowym. W sytuacji pustej listy wierzytelności nie jest konieczne podejmowanie przez sędziego komisarza czynności, zmierzających do ustalenia pokrzywdzenia upadłego wyzyskiem – wierzytelności te nie zostaną zaspokojone. Nie wyklucza to oczywiście zgłoszenia wierzytelności przez wierzycieli w terminie późniejszym i w efekcie sporządzenia dodatkowej listy wierzytelności.

Analogicznie nie jest celowe podejmowanie jakichkolwiek działań w sytuacji, w której żadna ze zgłoszonych wierzytelności nie zostanie zaspokojona w najmniejszym stopniu, co odnosi się w szczególności do upadłych, znajdujących się w wyjątkowych sytuacjach, pozbawionych jakichkolwiek dochodów, pozostających na utrzymaniu rodziny, co przykładowo może wynikać z ich wieku, stanu zdrowia. Z punktu widzenia ekonomii postępowania upadłościowego brak jest przesłanek do kwestionowania zgłoszonych wierzytelności opartych na wyzysku, w sytuacji, w której nie zostaną one zaspokojone, a postępowanie zakończy się umorzeniem tych wierzytelności.

W drugiej sytuacji, przy współpracy syndyka z upadłym, wierzytelności zgłoszone a oparte na wyzysku mogą nie zostać uznane na liście wierzytelności. Sprzeciw wierzyciela będzie rodził konieczność badania warunków wyzysku przez sędziego komisarza, w tym dokonania analizy pod kątem kryteriów wyzysku wynikających zarówno z art. 388 Kodeksu cywilnego, jak też skutkujących nieważnością umowy.

Podobnie, zgodnie z art. 261 Prawa upadłościowego, sędzia komisarz może z urzędu dokonać zmian na liście wierzytelności w razie stwierdzenia, że na liście umieszczono wierzytelności, które w całości lub w części nie istnieją, lub nie umieszczono na liście wierzytelności, które podlegają umieszczeniu na liście z urzędu. Przyjęcie, iż wierzytelność wynika z umowy zawartej na warunkach wyzysku przez sędziego komisarza będzie zatem skutkowało uznaniem, iż wierzytelność ta została już spłacona, pobrane dodatkowe nieekwiwalentne korzyści są nienależne, ponad odsetki maksymalne, a tym samym wierzytelność już w całości lub w części nie istnieje, a tym samym podlega wykreśleniu. Może to prowadzić do stwierdzenia, iż upadły w rzeczywistości nie ma już żadnych wymagalnych zobowiązań bądź prowadzić do zaspokojenia w całości innych rzetelnych wierzycieli.

Wskazane możliwe reakcje na wyzysk w postępowaniu upadłościowym wymagają jednakże postępowania dowodowego, co najmniej zapoznania się z treścią umowy łączącej upadłego z wierzycielem. Jest to o tyle utrudnione, iż sędzia komisarz dysponuje listą wierzytelności, dodatkowych informacji musi żądać od syndyka, a pośrednio od wierzyciela. Nadto brak nakładów finansowych Skarbu Państwa na prowadzenie upadłości konsumenckich,

wobec pełnego obciążenia wydziałów upadłościowych obowiązkami, rozszerzenia kognicji sądów, skutkuje w praktyce ograniczeniem możliwości sprawnego oddłużania upadłych na skutek wyzysku¹⁰.

Wnioski

Upadłość konsumencka stanowi odpowiedź na zjawisko wyzysku, na tę patologię gospodarczą, prowadzi bowiem do oddłużenia upadłych, poszkodowanych wyzyskiem.

W toku postępowania upadłościowego możliwa jest analiza zobowiązań upadłego pod kątem zaistnienia wyzysku. Analiza ta jest wskazana z uwagi na ochronę praw innych wierzycieli, którzy zawierali umowy z upadłym z poszanowaniem zasady ekwiwalentności.

Reakcja na wyzysk w postępowaniu upadłościowym jest o tyle utrudniona, iż poza zgłoszeniem wierzytelności syndyk i sędzia komisarz mogą nie dysponować informacjami o rzeczywistych warunkach, na których zaciągnięte zostało zobowiązanie, zaś upadły może nie dysponować wiedzą, iż zobowiązanie, jako wynikające z umowy zawartej na warunkach wyzysku, zostało już wykonane.

Bibliografia

Literatura

- Bieszki M., Roter A., Skajewska I., *Rynek pożyczek niebankowych w Polsce na podstawie danych z badań ankietowych członków KPF. Lata 2007 – 2011*, Gdańsk, listopad 2012 r. [www.kpf.pl], data dostępu: listopad 2012 r.
- Kowalczyk M., Majer P. (red.), *Prawo a ekonomia – Alianse w budowie efektywnego państwa*, Wydział Prawa i Administracji UWM w Olsztynie, Olsztyn 2016.
- Nawacki M., *Analiza prospektywna nowej regulacji upadłości konsumenckiej*, [w:] *Prawo a ekonomia – Alianse w budowie efektywnego państwa*, (red.) M. Kowalczyk, P. Majer, Olsztyn 2016, Wydział Prawa i Administracji UWM w Olsztynie, Olsztyn 2016.
- Piasecki K., *Kodeks cywilny. Komentarz. Księga pierwsza. Część ogólna*. Wolters Kluwer, Kraków 2003.
- Solarz J. K., *Równoległa bankowość detaliczna*, [w:] *Współczesna bankowość detaliczna*, (red.) A. Szelańska, CeDeWu, Warszawa 2010.
- Szelańska A. (red.), *Współczesna bankowość detaliczna*, CeDeWu, Warszawa 2010.

¹⁰ Szerzej o nieprzeznaczeniu dodatkowych środków na konsumenckie postępowania upadłościowe M. Nawacki, *Analiza prospektywna nowej regulacji upadłości konsumenckiej*, [w:] *Prawo a ekonomia – Alianse w budowie efektywnego państwa*, (red.) M. Kowalczyk, P. Majer, Olsztyn 2016, Wydział Prawa i Administracji UWM w Olsztynie, ss. 145 – 155.

Trzaskowski R., *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych. Art. 353¹ K.C.*, Wolters Kluwer, Kraków 2005.

Akty prawne

Ustawa z 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 14 grudnia 2016 r. poz. 2147 ze zm.).

Ustawa z 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz. U. z 30 września 2014 r., poz. 1306).

Ustawa z 28 lutego 2003 r. Prawo upadłościowe (tj. Dz. U. z 7 grudnia 2016 r. poz. 2171 ze zm.).

Orzecznictwo

Orzeczenie SN z 29 października 1949 r. w sprawie o sygn. Wa C. 105/49, publ. Lex Polonica nr 407810, OSN 1950/II poz. 30.

Uchwała SN z dnia 17 września 1992 r. w sprawie o sygn. III CZP 83/92 publ. OSNC nr 3 z 1993 r. poz. 24.

Wyrok SN z dnia 28 października 2010 r. w sprawie o sygn. II CSK 218/10, publ. LEX nr 672682.

Summary

Exploitation in consumer bankruptcy

Keywords: consumer bankruptcy, personal bankruptcy, usury, exploitation.

The article is concerned with the analysis of the new regulation of consumer bankruptcy. The author draws attention to the relationship between bankruptcy proceedings and the exploitation of insolvent consumers. The legal analysis indicates that the new regulation of consumer bankruptcy allows effective improvement in the situation of insolvent consumers. The article is summarised with theoretical consideration of useful methods of debt cancellation.